

Οι ιστορικές μεταμορφώσεις του ελληνικού εθνικισμού με αφορμή το βιβλίο του Β. Κρεμμυδά: *Μεγάλη Ιδέα*

Ενα από τα κατεξοχήν σύνθετα και πλήρη συγχύσεων θέματα που απασχολούν την Πολιτική Επιστήμη, την Ιστορία, την Εθνολογία, τη Γραμματολογία αλλά και τη Φιλοσοφία είναι αυτό της διαμόρφωσης της εθνικής συνείδησης, αλλά και της ανάπτυξης του εθνικισμού ως ιδεολογίας και πολιτικής συμπεριφοράς. Και τα δύο σχετίζονται με την απαίτηση προσδιορισμού του πρωταρχικού ιστορικού φαινομένου που βρίσκεται στη βάση τους, την απάντηση δηλαδή στο ερώτημα τι συνιστά ένα έθνος. Απαντήσεις που, όταν επιχειρηθούν, συνιστούν με τη σειρά τους νέα προβλήματα, τα οποία προκύπτουν από την ίδια τη δυσκολία να οριστεί η συστατική έννοια, δεδομένου ότι διαθέτει ένα μείγμα αντικειμενικών και υποκειμενικών γνωρισμάτων που αφορούν σε μια ιστορικά ιδιότυπη κάθε φορά σύνθεση πολιτισμικών και πολιτικών χαρακτηριστικών, τα οποία εκφεύγουν του απλού προσδιορισμού του τύπου μιας ομάδας ανθρώπων που μιλούν την ίδια γλώσσα, έχουν την ίδια θρησκεία, αφορούν στην ίδια «φυλή» και μοιράζονται ένα κοινό παρελθόν.

Το μόνο σταθερό και σχετικά αδιαμφισβήτητο στοιχείο στην όλη προσέγγιση θα μπορούσε να αποδειχθεί η παραδοχή ότι τα έθνη μπορούν να οριστούν ως επί το πλείστον υποκειμενικά από τα μέλη τους. Αυτό συνεπάγεται ότι τα έθνη είναι κυρίως μια πολιτική, με την ευρύτερη έννοια του όρου, κατασκευή, που αποκτά χαρακτηριστικά φαινομένου μαζικής ψυχολογίας και προσδιορίζεται από τη δημιουργία μιας συλλογικής πολιτικής επιδίωξης, η οποία αφορά στη διεκδίκηση πολιτικής ανεξαρτησίας, κοινωνικού ετεροπροσδιορισμού και στην αναζήτηση κρατικής υπόστασης. Η κρατική αυτή υποστασιοποίηση του έθνους όταν επιτευχθεί, σημαίνει αυτόχρονα και την επιδίωξη σε μια φάση της ιστορίας του να επεκτείνει τα όριά του. Αυτό διαφοροποιεί το «έθνος» από μια εθνοτική ομάδα που διεκδικεί στενά μια κοινή ταυτότητα και έναν διακριτό πολιτιστικό προσδιορισμό, αλλά αποκτά έναν κοινό πολιτικό στόχο μόνο σε αναφορά με ένα «έθνος» που την ενσωμα-

Ο Μ. Λυμπεράτος είναι Ιστορικός και διδάσκει στο Πάντειο Πανεπιστήμιο.

τώνει στις κατευθύνσεις του και της προσδίδει, έτσι, πολιτικά χαρακτηριστικά.

Στη διαμόρφωση ενός εθνικού αισθήματος-πολιτικού αιτήματος κεντρικό ρόλο έχει ο εθνικισμός, η ιδεολογία εκείνη που ανάγει τον «εθνικό στόχο» σε αντίπαλο δέος ενός άλλου γειτονικού εθνικισμού, που και αυτός αναζητά μια ανταγωνιστική κρατική υπόσταση, επιδιώκοντας «ζωτικό χώρο». Σε αυτό το πλαίσιο αναγκαία είναι μια εκτεταμένη ιδεολογική συσκότιση δυνάμει οργανωμένων και πολύπλευρων ιδεολογικών μηχανισμών, όπου πολιτιστικές αναφορές επιλέγονται, κατασκευάζονται και αναπαράγονται ώστε να νομιμοποιήσουν τον «εθνικό στόχο». Κοινός παρονομαστής η ατέρμονη προσπάθεια να απο-ιστοριοποιηθεί η όλη διαδικασία, να καταστεί ως μεταφυσικό υπερχρονικό στοιχείο και να εξοριστεί εντελώς το πραγματικό: ο κοινωνικός ανταγωνισμός, με τις μορφές κάθε φορά που προσλαμβάνει, στο πλαίσιο του οποίου ο εθνικισμός παίζει τελικά καταλυτικό ρόλο.

Σε αυτή τη διαδικασία «εθνικής τύφλωσης» κεντρική σημασία έχει η προσπάθεια να καταστεί ο πατριωτισμός, το συναισθηματικό υπόστρωμα της εθνικής αναφοράς, με την έννοια της αφοσίωσης και της ένθερμης προσήλωσης σε έναν «εθνικό στόχο», μηχανισμός απόδειξης της ιστορικής προέλευσης και προοπτικής ενός έθνους. Αυτό σχηματοποιείται στην απλή λογική ότι είναι οι άνθρωποι που συμβιώνουν σε μια περιοχή και σε ένα κλίμα, σε έναν κοινό τρόπο ζωής και μνήμης, και οι οποίοι «ξεχειλίζουν» από την πολιτιστική τους δυναμική και αναζητούν «φυσιολογικά» τη θέση τους στη χωρία των άλλων εθνών. Για να καταστεί αυτό πειστικό επιστρατεύεται η ιστορική μνήμη και οι «εθνικές» παραδόσεις που συγκροτούν και το υπέδαφος της «νόμιμης» πολιτικής επιδίωξης-εθνικής ολοκλήρωσης, ακόμα και με εντελώς καταστροφικά μέσα (π.χ. πόλεμος). Σύγχρονοι κοινωνιο-ψυχολόγοι συμπληρώνουν αυτή τη διαδικασία νομιμοποίησης αποδίδοντας το φαινόμενο στην ανθρώπινη τάση να «ανήκεις», να αναζητάς μια ταυτότητα, να οικειώνεσαι έναν τρόπο ζωής, αλλά κυρίως να κατασκευάζεις ένα πλαίσιο ασφάλειας σε έναν άμεσα αναγνωρίσιμο πολιτισμό.

Προκειμένου, όμως, να καταστεί εφικτή μια τέτοια διαδικασία και κυρίως να εξασφαλίσει την απαιτούμενη κοινωνική ομοιογένεια που προϋποθέτει –και μάλιστα εις βάρος εμφανών ταξικών διαιρέσεων–, απαιτείται το εθνικό αίτημα να καταστεί έκδηλα επιθετικό ως κατάφαση ενός υποτιθέμενου προαιώνιου ιστορικού οράματος. Μπορεί δηλαδή, αρχικά, την εποχή της Τουρκοκρατίας, οι κοινότητες και το αντιστασιακό πνεύμα απέναντι στην εθνοτική και θρησκευτική καταπίεση –παράγοντα στον οποίο ο Ν. Σβορώνος απέδωσε τη δημιουργία ενός εθνικού αισθήματος «από τη βάση»– να συγκροτούν τις απαρχές μιας εθνικής ταυτότητας, η οποία και να επηρεάζεται από την κοινή επιδίωξη της συλλογικής απελευθέρωσης, όμως αυτό δεν αρκεί για τη συγκρότηση μιας συλλογικής συνείδησης που θα συνέλιχε ένα διαμορφωμένο κρατικό μόρφωμα. Αν και είναι αμφίβολο, έτσι ή αλλιώς,

πόσο πραγματικά η εθνική ταυτότητα δημιουργήθηκε αυτοματικά, χωρίς για παράδειγμα την επενέργεια του Διαφωτισμού ή την ιδεολογική εγχάραξη που επέβαλαν οι ελίτ των κοινοτήτων (δημογέροντες, καραβοκυραίοι κ.ά.), ωστόσο, στην περίοδο της συγκρότησης του ελληνικού κράτους και μετά, ο μηχανισμός «εθνικοποίησης» δεν υπάρχει παρά μόνο σε συνάρτηση με την αντιπαλότητα και τις επινοημένες παραδόσεις που θα δημιουργήσει.

Η πίστη στην ιστορική συνέχεια, η επιμονή στην πολιτιστική καθαρότητα, η λογική της διαχρονικότητας του εθνικού αισθήματος-συνείδησης, η ιδέα της «μητρικής» αναλλοίωτης γλώσσας, η εμμονή στην ενότητα της παράδοσης, όλα αυτά απαιτούν την κατασκευή νοητικών εικόνων, την παραγωγή ενός απίστευτου εύρους συμβολισμών, καθώς και τη συγκρότηση ενός συλλογικού φαντασιακού που προϋποθέτει την καταναγκαστική διάλυση όλων των άλλων κοινωνικών δεσμών. Προϋποθέτει δε την αξιοποίηση οργανωμένων εκπαιδευτικών μηχανισμών, λειτουργιών πολιτικής κοινωνικοποίησης, δράσεων πολιτιστικής αφομοίωσης αλλά και πρωτίστως αξιοποίηση μηχανισμών κρατικής καταστολής.

Το βιβλίο του Β. Κρεμμυδά *Η Μεγάλη Ιδέα* αναδεικνύει όλες αυτές τις διαστάσεις του φαινομένου στο πλαίσιο της ιστορικότητάς τους και μάλιστα στη φάση της αρχικής διαμορφωσης της εθνικής ιδεολογίας και του εθνικισμού. Το πιο σημαντικό είναι ότι τα αντιμετωπίζει όχι ως συνεκτικά φαινόμενα αλλά ως σειρές «εθνικισμών», δηλαδή ως μορφώματα και συμπλέγματα που διαμορφώνονται σε συνάρτηση με τις ιστορικές περιστάσεις, τις ιδεολογικές τους χρήσεις, με τους ανταγωνισμούς άλλων εθνικισμών, με τον πολιτικό ρόλο (του οποίου τμήμα είναι ο πολιτιστικός) που αποδίδουν οι εκάστοτε κυρίαρχες κοινωνικές ομάδες στο «έθνος», τις συνθήκες κοινωνικής διάθρωσης και οικονομικών σχέσεων που κάθε φορά επικρατούν.

Σε αυτή τη βάση το βιβλίο παρακολουθεί τη γέννηση του όρου «Μεγάλη Ιδέα», καταστατικού της εθνικής ιδεολογίας και προοιμίου του μεταγενέστερου εθνικισμού, όπως αυτός διαμορφώνεται βαθμιαία και τροποποιείται ιστορικά. Αφού αποδίδει την πατρότητα του όρου πρωταρχικά στον Γκ.Α. φον Μάουερ, Βαυαρό και μέλος της αντιβασιλείας του Όθωνα, παρουσιάζει τον αρχικό χαρακτήρα του ως την προβολή μιας διαδικασίας προαγωγής της σχέσης Δύσης και Ανατολής, πρωτίστως πολιτιστικού πρόσημου, με ενδιάμεσο φορέα την Ελλάδα. Αυτό που τονίζει είναι ότι με αυτό το περιεχόμενο η «Μεγάλη Ιδέα» δεν υποδηλώνει μεγαλοϊδεατικού ή αλυτρωτικού τύπου διεκδικήσεις, αλλά αναθέτει στην Ελλάδα το ρόλο «διεκπεραιωτή, μεταφορέα, ίσως, του ευρωπαϊκού πολιτισμού προς την Ανατολή». Είναι μια αντίληψη συνδεδεμένη με το φιλελεύθερο εθνικισμό της εποχής της Γαλλικής Επανάστασης που αναγνωρίζει ότι τα έθνη έχουν ξεχωριστή ταυτότητα, δικαίωμα αυτοδιάθεσης, αποτελούν μορφοποίηση της έννοιας της πολιτικής ελευθερίας, συμπύκνωμα της ανάδειξης της ιδεολογίας των ατομικών δικαιωμάτων αλ-

λά και διεκδικούν να λειτουργούν ως μηχανισμοί διασφάλισης εθνοτικής επικοινωνίας και διεθνούς ειρηνικής τάξης. Με αυτό το περιεχόμενο ο εν λόγω εθνικισμός συνδέεται και εξισορροπείται από μια τάση κοσμοπολιτισμού, που αργότερα θα συγκρουστεί με τις αντιδράσεις του εθνικισμού της «Ορθοδοξίας» και της εκκλησίας.

Δεν είναι τυχαίο ότι στην πρώτη φάση της ιστορίας της η «Μεγάλη Ιδέα» συνδέθηκε έμμεσα και με τις ιδέες του J. Mazzini και του κινήματος «Νέα Ιταλία», που προετοίμασε ιδεολογικά το ενωμένο ιταλικό κράτος την περίοδο 1859-1870, οι οποίες και ενέγραψαν την πορεία των εθνογενέσεων στο φιλελεύθερο επαναστατικό πρόταγμα της αλλαγής της πολιτικής και εθνικής φυσιογνωμίας της Ευρώπης. Δεδομένου ότι η θεωρία του Mazzini απέδιδε κεντρικό ρόλο στην Ελλάδα ως θύμα της διεθνούς ανισότητας και αδικίας, η οποία χρειαζόταν να καταπολεμηθεί, και διεκδικούσε για αυτήν γεωγραφικά όρια αντίστοιχα του παρελθόντος και της ποιότητας της επανάστασής της, έγινε μάλιστα απόπειρα να συγκροτηθεί μυστική εταιρεία στη χώρα με αυτές τις αρχές, η οποία απέτυχε, όπως συμπεραίνει ο Κρεμμυδάς, ακριβώς γιατί η ελληνική κοινωνία «δεν ήταν έτοιμη να ασχοληθεί με ζητήματα αλυτρωτισμού», που εμμέσως η λογική αυτή έθετε.

Στο σημείο αυτό κάνει την εμφάνισή του ο Ι. Κωλέττης, το πρόσωπο το οποίο συνδέεται ιστορικά με τη «Μεγάλη Ιδέα», ο οποίος ως υπερ-υπουργός και αργότερα πρωθυπουργός αναλαμβάνει να θεσμοθετήσει το όλο τυπικό πλαίσιο που θα καταστήσει την έννοια κοινό κτήμα, δηλαδή να την εγγράψει σε ένα σύνολο ιδεολογικών πρακτικών του τύπου των δημόσιων τελετών, της διεξαγωγής αθλητικών αγώνων «τιμής ένεκεν», της θεσμικής ενσωμάτωσής της στους εκπαιδευτικούς και πολιτιστικούς μηχανισμούς. Μέσω αυτών επιχειρείται να συνδεθεί το νέο κράτος με την αρχαιότητα και με τη συμπαράσταση της «εθνικής λογοτεχνίας», με προεξάρχοντα τον Αλέξανδρο Σούτσο, αυτός ο μεγαλοϊδεατισμός προσλαμβάνει ένα ρομαντικό περιεχόμενο, πρωτίστως ως αναζήτηση των παραδόσεων του έθνους, ως πολιτιστική αναδίφηση στο παρελθόν. Σημειωτέον ότι οι τελετουργικές πρακτικές αυτού του χαρακτήρα αποτελούν μέρος των επισημομένων παραδόσεων που συντονίζουν την ατομική και συλλογική μνήμη και συνδέουν το παρόν με το παρελθόν μιας κοινωνίας, διαμεσολαβώντας τις κοινωνικές διεργασίες. Σε αυτές το «θέαμα», το στήσιμο ενός αγάλματος, μια δημόσια αγόρευση ή μια θρησκευτική τελετή παίζουν κυρίαρχο ρόλο ως παράσταση των συμβολικών δομών της κοινωνίας. Όμως, στην περίπτωση της πρώιμης χρήσης της «Μεγάλης Ιδέας» αυτές δεν έχουν ακόμα προσλάβει αλυτρωτικό περιεχόμενο.

Είναι ιδιαίτερα σημαντικό να τονιστεί ότι ο Ρήγας και η πρότασή του για την Ελληνική Αυτοκρατορία δεν έπαιξε το ρόλο που θα περίμενε κανείς. Όπως αναφέρει ο Κρεμμυδάς, τουλάχιστον έως τη δεκαετία του 1950 δεν απασχολεί τον ελληνισμό, όπως, άλλωστε, είχε παίξει μικρό ρόλο και κατά την επανάσταση του

1821. Η αναφορά του Κωλέττη σε αυτόν, στην περιβόητη ομιλία του στην Εθνοσυνέλευση στις 14 Ιανουαρίου 1944, που θεωρείται η καταστατική αρχή της ιστορίας της «Μεγάλης Ιδέας», δεν αφορά στην πρόθεση προβολής αλυτρωτικών κινήτρων αλλά στην προαγωγή του ιδεώδους της ενότητας των Ελλήνων. Αλλά ακόμα και η ερμηνεία του όρου από τον Κωλέττη στην ίδια ομιλία δεν δικαιολογεί, κατά το συγγραφέα του βιβλίου, τις ερμηνείες που κυρίαρχα επιχειρήθηκαν. Αντιθέτως, υπό την προϋπόθεση μιας ερμηνείας ενταγμένης στα ιστορικά συμφραζόμενα, η οποία απαιτεί την αναδίφηση στα προηγούμενα περιεχόμενα ομιλιών του ίδιου πολιτικού και την εγγραφή τους στις αναγκαιότητες της δεδομένης πολιτικής συγκυρίας, το περιεχόμενο αυτό της «Μεγάλης Ιδέας» του Κωλέττη προσιδιάζει περισσότερο στο πολιτιστικό περιεχόμενο της μεταλαμπάδευσης των φώτων (και στον τομέα της οικονομίας και των πολιτικών θεσμών) από τη Δύση στην Ανατολή, χωρίς καν τη διάσταση ενός πολιτιστικού ιμπεριαλισμού. Ήταν μια υποχρέωση και μια οφειλή μιας χώρας έναντι της διεθνούς κοινότητας, λόγω της γεωγραφικής γειννίας με την Ανατολή. Πρέπει να επισημανθεί ότι η συνεδρίαση της Βουλής, στην οποία εκφωνήθηκε ο λόγος της Μεγάλης Ιδέας, έγινε μετά την επανάσταση της 3ης του Σεπτεμβρίου 1843 και είχε ως αντικείμενο τις συνταγματικές αλλαγές στη μορφή του πολιτεύματος, ενώ αναγκαστικά προσδιορίστηκε από την ένταση της αντίθεσης αυτοχθόνων-ετεροχθόνων, δηλαδή την απαίτηση να περιοριστεί ο ρόλος των Ελλήνων, των γεννημένων εκτός των ορίων του τότε ελληνικού κράτους στη διοίκηση και τον κρατικό μηχανισμό. Ο Β. Κρεμμυδάς στο βιβλίο του επιμένει ότι αυτή η μορφή του μεγαλοϊδεατισμού δεν είχε καμιά σχέση με αλυτρωτικά προτάγματα και γι' αυτό ο Κωλέττης δέχθηκε αργότερα επιθέσεις (Σπυρομίλος, Κριεζώτης) ως φερόφωνο των Γάλλων και των Καθολικών.

Προς επίρρωση των ανωτέρω, δεν πρέπει να διαφεύγει της προσοχής ότι ο Κωλέττης είχε από τα φοιτητικά του χρόνια στη Γαλλία αναπτύξει σχέσεις με φιλελεύθερα στοιχεία –και μάλιστα Γάλλους οπαδούς του Σαιν Σιμόν, τους οποίους εγκατέστησε στο Ναύπλιο στα 1832–, είχε συνδεθεί με το πνεύμα του ρομαντικού εθνικισμού των Γάλλων γιρονδίνων και ανέπτυξε μια πρώιμη στρατηγική οικονομικής ανάπτυξης (οδικά έργα, διάνοιξη Ισθμού της Κορίνθου). Παρά τις υπαναχωρήσεις του και την εμπλοκή του αργότερα στη δημιουργία ενός ακραίου πελατειακού μηχανισμού, οι πέραν αυτού προσανατολισμοί του δεν δικαιολογούσαν το φοβικό εθνικισμό που του προσήψαν αργότερα.

Όμως, ενώ στην περίπτωση της δεκαετίας του 1840, με τα υπάρχοντα στοιχεία, δεν υπήρχε αλυτρωτικό περιεχόμενο στη «Μεγάλη Ιδέα», στη δεκαετία του 1850 τα πάντα μεταβάλλονται, όπως και η ίδια η ελληνική κοινωνία. Σε μεγάλο βαθμό ο μετασχηματισμός αυτός προσδιορίστηκε από τον Κριμαϊκό Πόλεμο του 1854 και το γεγονός ότι Αγγλία και Γαλλία τάχθηκαν στο πλευρό του σουλτάνου κατά της Ρωσίας. Οι Έλληνες, που νόμισαν ότι δινόταν μια χρυσή ευκαιρία στην Ελλάδα

να διευρύνει τα όριά της, οργάνωσαν εξεγέρσεις στη Θεσσαλία, την Ήπειρο και τη Μακεδονία. Η επέμβαση των Μεγάλων Δυνάμεων, η κατάληψη του Πειραιά και η αποβίβαση στρατευμάτων που παρέλασαν στην Αθήνα δεν διέλυσε μόνο τον υπάρχοντα πάνδημο ενθουσιασμό και οδήγησε σε αποτυχία τις εξεγέρσεις, αλλά υποκατέστησε το ρεύμα εθελοντισμού που είχε γεννηθεί με εκδηλώσεις λαϊκής οργής. Αυτής της οργής προσπάθησε να επωφεληθεί ο Όθωνας και να καταστεί εθνικός ηγέτης, αλλά και αυτή κατατρόπωσε την τάση που εξέφραζαν οι αγγλόφιλοι και κυρίως το κόμμα του Αλ. Μαυροκορδάτου, ότι πριν από κάθε αλυτρωτισμό θα πρέπει να επιχειρηθεί η οικονομική ανάπτυξη, η ασφαλέστερη οδός για την εδαφική επέκταση της χώρας.

Αντίθετα, αυτή η ξαφνική οργίλη αντιπαλότητα με τις Μεγάλες Δυνάμεις, στις οποίες μέχρι τότε είχε επενδύσει την ύπαρξη της χώρας η πλειοψηφία των ελληνικών πολιτικών δυνάμεων, γέννησε, στη βαθύτερη ουσία τους, φοβικά αισθήματα και παρήγαγε τις γνωστές, σε αυτές τις περιπτώσεις, εθνικιστικές εξάρσεις. Να σημειωθεί ότι η ιδεολογική αυτή στροφή παρακολουθεί αυτό που γίνεται συνήθως στις περιπτώσεις ανάπτυξης ιδεολογημάτων επιθετικού εθνικισμού, δηλαδή μια οικονομική κρίση, που στην περίπτωση του 1850 αφορά πρωταρχικά την ελληνική ναυτιλία, προωθητικό μηχανισμό της ελληνικής οικονομίας, η οποία υφίσταται πτώση των ναύλων, εξοντωτικό ρωσικό ανταγωνισμό και αδυναμία εύρεσης κεφαλαίων για την ανάπτυξη ατμοπλοΐας.

Πράγματι είναι η περίοδος που δημιουργήθηκαν, με βάση την επισήμανση του Κρεμμυδά, και οι ισχυρές αλυτρωτικές ορίζουσες της νέας «Μεγάλης Ιδέας». Τα ποιήματα και τα άρθρα σε εφημερίδες για την κατάληψη της Κωνσταντινούπολης έγιναν μια καταγιριστική πραγματικότητα, συγκροτώντας τις απαρχές μιας δημόσιας μνήμης και λόγου, στο κέντρο της οποίας βρέθηκε η απαίτηση επίτευξης των «ιστορικά δικαιωμένων» πόθων του ελληνικού λαού. Όμως πέραν των ιδεολογικών συνιστωσών του φαινομένου, αυτό είχε μια σαφή ευρεία κοινωνική βάση που άπτονταν της ανάδυσης νέων αστικών κοινωνικών δυνάμεων, όπως αυτές προέκυψαν μέσα από τις συνθήκες εκμηχανισμού της παραγωγής και της ναυτιλίας, τις δημόσιες επενδύσεις αλλά και τη βαθμιαία αστικοποίηση της χώρας. Ήταν η παραγωγή μιας νέας κοινωνικής ελίτ που ως γενιά δεν συνδέονταν πια με το πνεύμα και τις εμπειρίες της ελληνικής επανάστασης. Οι νέες αυτές δυνάμεις ήθελαν να αποκοπεί η χώρα από το παρελθόν της – που σηματοδότησε ο Κωλέττης, στον οποίο και απέδωσαν μια συνολική κρίση θεσμών (καλπονοθείες, χρηματισμούς, πολιτική ευνοιοκρατία, καταλήστευση δημόσιου χρήματος, περιθωριοποίηση της νομοθετικής εξουσίας κ.ά.).

Έτσι, η νέα «Μεγάλη Ιδέα» γίνεται συνώνυμο της κριτικής απέναντι στο καθεστώς και στον ίδιο τον Όθωνα και σηματοδοτεί πλέον την ανάγκη διαχείρισης εσωτερικών και εξωτερικών υποθέσεων από «ισχυρούς» ηγέτες με αποφασιστικότητα

και πυγμή. Το Risorgimento, και ο σχηματισμός του ενιαίου βασιλείου της Ιταλίας στα 1961, ενέπνευσε αυτές τις λογικές αναζήτησης «αποφασιστικότητας», που επέδειξαν οι κυβερνήτες του Πεδεμόντιου και επιτάχυναν την ιταλική ενοποίηση.

Την ίδια στιγμή εμφανίζονται και επαγγελματίες ιστορικοί (Σπ. Ζαμπέλιος, Κ. Παπαρρηγόπουλος) που επιχειρήσαν να τεκμηριώσουν τη δυναμική της νέας αλυτρωτικής Μεγάλης Ιδέας στη βάση των ιστορικών προταγμάτων που δικαιολογεί και επιβάλλει το ένδοξο παρελθόν. Αυτοί έθεσαν το ζήτημα της «συνέχειας» του ελληνισμού, δημιούργησαν το τριμερές σχήμα της ελληνικής ιστορίας (αρχαία, βυζαντινή, νεότερη) και αποκατέστησε το περιφρονημένο Βυζάντιο.

Την εξέλιξη αυτή στον τομέα της ιστοριογραφίας –πλέον αναδύθηκαν και οι πρώτοι «εθνικοί» ιστορικοί– συνόδευσε και ο ενισχυμένος ρόλος που απέκτησε, την ίδια περίοδο, το πανεπιστήμιο. Αν και στην πρώτη του φάση λειτούργησε και αυτό με ιδεολογικό άξονα τη μεταλαμπάδευση του δυτικού πολιτισμού στην Ανατολή, σταδιακά παρακολούθησε τις μεταμορφώσεις του εθνικισμού. Επιφορτίστηκε δηλαδή με την αποστολή να εμφυσήσει στους αλύτρωτους φοιτητές τις «εθνικές αξίες» για να τις μεταδώσουν στις χώρες διαμονής τους. Δημιουργήθηκαν μυστικές εταιρείες στις οποίες συμμετείχαν κατά κυρίαρχο τρόπο οι φοιτητές και συναρτήσε της φυσικής αντικατάστασης των καθηγητών που εμπνέονταν από το πνεύμα του διαφωτισμού από συντηρητικούς και θεολογίζοντες, το πανεπιστήμιο μετεξελίχθηκε σε έναν εξαιρετικά συντηρητικό μηχανισμό, από τον οποίο απέρρευσαν αργότερα φαινόμενα όπως τα «Ευαγγελικά» (1901) και τα «Ορεστειακά» (1903).

Αλλά την περίοδο αυτή συγκροτήθηκαν και οι απαρχές του αντισλαβισμού που καθόρισε τον ελληνικό εθνικισμό του 20ού αιώνα. Συνδεδεμένος με την απόπειρα για ενίσχυση του ρόλου της ελληνικής ορθόδοξης εκκλησίας, ο νέος μεγαλοϊδεατισμός αναδεικνύει μια αντιπαλότητα με τη Ρωσία και τον «Πανσλαβισμό» που υποτίθεται ότι δεν επέτρεπε στο «γένος» να οικοδομήσει τη νέα βυζαντινή αυτοκρατορία για την οποία ήταν ιστορικά προορισμένο. Γιατί αυτό αναπτυσσόταν στα πλαίσια ενός ανηλεούς ανταγωνισμού με τη ρωσική επιδίωξη για τη δημιουργία μιας αντίπαλης πανσλαβικής αυτοκρατορίας. Απόληξη της λογικής αυτής ήταν να δημιουργηθούν αντίμετρα ώστε να παρεμποδιστούν οι Ρώσοι και οι σύμμαχοί τους στα Βαλκάνια, στα πλαίσια μιας, υποτίθεται, εν εξελίξει οργανωμένης συνωμοσίας, να διαβάλλουν, κατά σύστημα, τον ελληνισμό και να προωθούν τον πολιτισμό τους στους πληθυσμούς των Βαλκανίων. Εκεί εμπλέκεται και το Πατριαρχείο, που συμβολίζει τα ιστορικά δίκαια του ελληνισμού και η προάσπιση του ανάγεται σε προμετωπίδα της επίτευξης των στόχων για την ευρύτερη ανασύσταση της βυζαντινής αυτοκρατορίας.

Μάλιστα, το όλο περιεχόμενο του ελληνικού εθνικισμού προσδιορίζεται πλέον από τη διένεξη Πατριαρχείου-Βουλγαρικής εκκλησίας με τη μορφή αργότερα της

«Εξαρχείας». Το γεγονός ενοποιεί τους δύο νέους άξονες του μεγαλοϊδεατισμού, αντισλαβισμό και προάσπιση του Πατριαρχείου, αφού στην αντιπαράθεση με τους Βούλγαρους αρχιερείς υποβόσκει, για τους Έλληνες εθνικιστές, η σλαβική συνωμοσία. Το πνεύμα αυτό αποθεώθηκε από τη στιγμή που η Ρωσία επιχείρησε να δημιουργήσει τη Μεγάλη Βουλγαρία με τη συνθήκη του Αγίου Στεφάνου (1878). Το γεγονός ότι εμπλέκεται η εκκλησία με τόσο άμεσο τρόπο στην υπόθεση σηματοδοτεί και μια περαιτέρω συντηρητική στροφή στο μεγαλοϊδεατισμό: κυριαρχεί πλέον η αντίληψη ότι το ελληνικό κράτος βρίσκεται υπό το καθεστώς μιας παρατεταμένης απειλής. Τα συμπαρομαρτούντα είναι ο βαλκανικός απομονωτισμός και οι απαρχές διαμόρφωσης της μετέπειτα πρακτικής (όταν δημιουργείται το εργατικό κίνημα) να συνδέεται στενά ο ελληνικός εθνικισμός με την αντιμετώπιση του «εσωτερικού εχθρού».

Ωστόσο, η επόμενη δεκαετία του 1860 δεν έφερε και την ευθύγραμμη ανάπτυξη του ελληνικού εθνικισμού, παρά τις βάσεις που τέθηκαν κατά την προηγούμενη δεκαετία. Παρότι το προανάκρουσμα ήταν ιδιαίτερα θετικό αφού ενσωματώθηκαν στην Ελλάδα τα Επτάνησα και ηττήθηκε το αντι-ενωτικό κίνημα του επτανησιακού ριζοσπαστισμού, το οποίο και προσδέθηκε στη λογική της Μεγάλης Ελλάδας, αλλά και επετεύχθη η αλλαγή του βασιλιά με το φερόμενο αρχικά ως πιο «αποφασιστικό» Γεώργιο Α΄, ωστόσο ο επιθετικός μεγαλοϊδεατισμός δεν εξασφάλισε την κυριαρχία του. Τουναντίον αρχίζει πάλι να τροποποιείται το περιεχόμενό του και μάλιστα να επανέρχεται στη λογική εκείνη που συνέδεε τους «εθνικούς πόθους» με οικονομικές και αναπτυξιακές αναγκαιότητες. Η διεκδίκηση αρχίζει πλέον να αφορά την επέκταση των ορίων του ελληνικού κράτους στις περιοχές, όπως στην Κρήτη και τη Θεσσαλία, που θα εξασφάλιζαν σιτάρι και λάδι στην Ελλάδα. Σταδιακά εγκαταλείπεται η ιδέα του πολέμου και της τυφλής επέκτασης και προβάλλεται στα πλαίσια του αναπτυξιακού προτύπου η ανάγκη αξιοποίησης της διπλωματικής οδού και των συνεννοήσεων με τις μεγάλες δυνάμεις αλλά και τους ιστορικούς αντιπάλους.

Ο ίδιος ο νέος βασιλιάς, διαψεύδοντας την ελπίδα ότι θα μπορούσε να ηγηθεί μιας εθνικής σταυροφορίας, φανατικός αγγλόφιλος, προωθεί τη λογική συνεργασίας με τους ξένους «προστάτες» των ιστορικών συμφερόντων της χώρας. Όλα αυτά γίνονται, βέβαια, όχι χωρίς αντιδράσεις, ιδίως στον τομέα της πολιτιστικής παραγωγής της δημόσιας μνήμης. Ειδικά στο χώρο της λογοτεχνίας το πνεύμα του αλυτρωτισμού κάνει τα πάντα για να επιβιώσει, καλλιεργώντας μια νοσταλγία για την εποχή του Όθωνα. Ο Αχ. Παράσχος, πρώτος από όλους, δε φείδεται να στηλιτεύει εκείνους που λησμόνησαν τους αλύτρωτους αδερφούς.

Πάντως, μια νέα βραχύβια αναβίωση του μεγαλοϊδεατισμού με την επιθετική αλυτρωτική του μορφή πραγματοποιείται στα τέλη της δεκαετίας του 1860. Η αποτυχία της μεγάλης Κρητικής Επανάστασης στα 1869, η ανάπτυξη των βαλκανικών

εθνικισμών την ίδια περίοδο αλλά και η συμβολική συμπλήρωση στα 1871 πενήντα χρόνων μετά την επανάσταση του 1821 ανανέωσε την ισχύ των επιχειρημάτων περί επανόδου στον αλτρωτισμό. Οι εορτασμοί για τα πενήντα χρόνια του '21 έδωσαν την ευκαιρία να ανανεωθεί το κλίμα λαϊκού εθνικισμού με άξονα τις δημόσιες τελετές που οργανώθηκαν τότε, οι οποίες αποδείχθηκαν ένας εξαιρετικά αποδοτικός μηχανισμός ιδεολογικής διάχυσης. Αντιθέτως, η διαχείριση με τη μορφή μιας αναπτυξιακής κατεύθυνσης του ελληνικού εθνικισμού υφίσταται ήττες, συντελεία και της παρατεταμένης πολιτικής κρίσης και των επεμβάσεων του θρόνου στην κοινοβουλευτική διαδικασία, ενέργειες που προκάλεσαν αυτό που ο Χαρίλαος Τρικούπης στα 1874 αποκάλεσε «διαστροφή του Συντάγματος και εικονικότητα της βουλής».

Έτσι, η 25η Μαρτίου, η ημέρα του πενηχοστού εορτασμού της εθνικής επετείου, όπως την όριζε το Βασιλικό Διάταγμα του 1938 που είχε υποδείξει ο Κωλέττης, σε πείσμα του γεγονότος ότι μέχρι τότε δεν είχε συγκινήσει ιδιαίτερα τις μάζες, στα τέλη της δεκαετίας αυτής καθίσταται άξονας αναφοράς της συλλογικής συνείδησης. Η εξέλιξη αυτή συνδυάστηκε και με μια διαδικασία προβολής του ρόλου της εκκλησίας, στο μέτρο που επιλέχθηκε να συνδυαστεί με τη μετακομιδή των οστών του Γρηγορίου Ε' από την Οδησό στην Αθήνα. Έτσι, ο Παλαιών Πατρών Γερμανός εμφανίζεται ως προμετωπίδα της επανάστασης του '21, έστω και αν ούτε ακόμα και για το λάβαρο της Επανάστασης που διατυμπανίστηκε ότι ύψωσε στην Αγία Λαύρα λέει ο ίδιος τίποτα στα απομνημονεύματά του, ενώ ο Γρηγόριος Ε' από εχθρός της επανάστασης τιμάται ως κατεξοχήν εκπρόσωπός της με μια μεγαλοπρεπή τελετή στην Αθήνα του 1871. Στο πλαίσιο των ίδιων πολιτικών τελετουργιών τοποθετούνται την ίδια περίοδο ο ανδριάντας του Ρήγα Φεραίου στα Προπύλαια και λίγο αργότερα αυτός του Κοραή και του Ι. Καποδίστρια. Στις τελετές αυτές, όπως σημειώνει ο Β. Κρεμμυδάς, πρωτεύοντα ρόλο είχε πάλι η λογοτεχνία με τη δημόσια, τελετουργική μορφή της, όπως αποτυπώθηκε στην αποθέωση από τα παραληρούντα πλήθη του νέου «εθνικού» ποιητή Αρ. Βαλαωρίτη, όταν απήγγειλε εθνικούς διθυράμβους στην τελετή για τον Πατριάρχη.

Όμως ο μεγαλοϊδεατικός αυτός ενθουσιασμός δεν είχε διάρκεια. Ο αλτρωτισμός της μορφής της «Μεγάλης Ιδέας» με κέντρο την Αγία Σοφία άρχισε εκ νέου να εγκαταλείπεται προς όφελος της άμεσης επίτευξης ενός υποδεέστερου στόχου, αυτού της ενσωμάτωσης της περιοχής της Άσρας και της Θεσσαλίας. Εν τω μέσω της ειρωνείας του Εμμ. Ροΐδη, με τη μορφή της διατύπωσης «έκαστος τόπος έχει την πληγήν του, η Αγγλία την ομίχλην, η Αίγυπτος τας οφθαλμίας, η Βλαχία τας ακρίδας και η Ελλάς τον πατριωτισμόν», ο μεγαλοϊδεατισμός δίνει ξανά τη θέση του στη λογική της διεκδίκησης μέσω της διπλωματίας και της ανάπτυξης των διεθνών σχέσεων (ως σχέσεις εξάρτησης). Δεν είναι τυχαίο ότι, όπως συνέβη και στα μέσα του 1860 όταν ο Κουμουνδούρος έθεσε κάποιες αναπτυξιακές βάσεις, τροποποιή-

θηκε ως έναν βαθμό η «Μεγάλη Ιδέα», έτσι και μια δεκαετία αργότερα, όταν ο Χαρίλαος Τρικούπης έθεσε το δικό του οικονομικό πρόγραμμα, αυτό μετέβαλε το μεγαλοϊδεατισμό και, όπως υπογραμμίζει ο Κρεμμυδάς, του επέβαλε ένα «διαφορετικό πλαίσιο και περιεχομένου και έκφρασης».

Αυτή η φάση στην οποία πέρασε πλέον ο μεγαλοϊδεατισμός ήταν και η τελευταία του, κατά το συγγραφέα του βιβλίου, με τη μορφή του αλυτρωτικού εθνικισμού. Η ιδέα της ειρηνικής ανάπτυξης κερδίζει συνεχώς έδαφος, δεδομένης και της συνειδητοποίησης της αδυναμίας να εξυπηρετηθούν οι «εθνικοί στόχοι» με τη χρήση πολεμικών μέσων. Η στροφή στη λογική της συνεννόησης με τον ιστορικό αντίπαλο, την Τουρκία, με τη διαμεσολάβηση των Μεγάλων Δυνάμεων κέρδιζε συνεχώς έδαφος και αποδόθηκε χλευαστικά από τους αντιπάλους της με τον όρο «γραικοτουρκισμός». Εκφυλίστηκε δε τελείως με την παλιά της μορφή, όταν το 1878-1881 παραχωρήθηκε στην Ελλάδα η Θεσσαλία και η περιοχή της Άρτας και μάλιστα με τη μορφή ενός ειρηνικού διακανονισμού των περιοχών που θα παραχωρούνταν. Μια νέα αστική τάξη με ευρωπαϊκό προσανατολισμό (με προεξάρχουσα την Εθνική Τράπεζα και την Τράπεζα Βιομηχανικής Πίστεως), τα πρώτα σκιοτήματα ενός εμβρυώδους εργατικού κινήματος («Ένωση Φίλων Λαού», το «Λαϊκό Κόμμα» του Ρ. Χοϊδά κ.ά.) και η απόρριψη του ρομαντισμού με την ανάδυση της Νέας Αθηναϊκής Σχολής (Γ. Δροσίνης, Κ. Παλαμάς, Ν. Καμπάς κ.ά.) υποστήριξαν κοινωνικά και πολιτιστικά την εξέλιξη αυτή.

Από εκεί και πέρα η «Μεγάλη Ιδέα» θα λειτουργεί απλά ως ο πρόγονος ενός επεκτατικού εθνικισμού που θα δημιουργήσει τα γνωστά φαινόμενα με τον ατυχή ελληνο-τουρκικό πόλεμο του 1897, θα προσδιορίσει την πολιτική της Ελλάδας στους Βαλκανικούς Πολέμους και θα καταλήξει στη Μικρασιατική Καταστροφή. Όμως μεγαλοϊδεατισμός με την παλιά μορφή περί αναδημιουργίας του Βυζαντίου με έδρα την Κωνσταντινούπολη θα σταματήσει από τότε να υπάρχει. Θα αφήσει, εντούτοις, ισχυρά ίχνη κυρίως με τη μορφή του φανατικού αντισλαβισμού.